

SON DÖNEMDE KARAHİSAR-I SAHİB MEDRESELERİ VE İSLÂH-I MEDÂRİS UYGULAMASI

NESİMİ YAZICI

GİRİŞ

Büyük Selçukluların İslâm dünyasına yaptıkları, çok sayıda ve değerli katkılar arasında, devlet desteğinde medreseler kurma uygulamasının, şüphesiz pek önemli bir yeri vardır. **Bagdad Nizamiyesi**'nin açılmasıyla başlayan bu sürecin, asırlarca ve bütün İslâm coğrafyasını kaplayarak devam ettiğini biliyoruz. Bir Türk-İslâm devleti olarak Osmanlı Devleti de tabiatıyla bu gelişmeden uzak kalmamıştır. Uzun yüzyıllar boyunca medreseler, bu devletin idare çarkını döndüren çeşitli kademelerdeki görevlilerin yetiştikleri başlıca kaynak olmuştur. Ayrıca da medreseler, gerek kendisinde okuyanlara doğrudan; okumayanlara ise buradan feyz almış imam, vaiz, müftü gibi din görevlilerinin kitabî bilgiyi sözlü kültür halinde takdimleriyle, dolayısıyla etki etmiş, böylece müslüman Türk'ün kültür dinamikleri arasında inkârî mümkün olmayan bir yer tutmuşlardır.

Bütün kurumlar gibi Osmanlı medreseleri de, sahip oldukları düzeni her zaman koruyamamışlar, yeni gelişmeler karşısında yeterli uyumu gösterememişlerdir. Bu nedenle medreseler, zaman zaman değişik yönleriyle, muhtelif ıslâh çabalarına konu teşkil etmişlerdir. Bu çabaların kısa bir dökümünü yapmak bile bu makalenin sınırlarını aşacağından, bu kadarlık bir hatırlatma ile yetiniyoruz. Bununla birlikte medreselerin, Osmanlı ülkesindeki bütün tarihleri boyunca, tabii tutuldukları ıslâh çabalarının, hiç şüphesiz en önemlilerinin, bu devletin son döneminde ortaya konduğu gerçeğini vurgulamamız yerinde olacaktır. İşte bu makalemizde biz, hem Afyon medreselerinin Cumhuriyet'ten önceki son kırk yılı hakkında bazı bilgiler verecek, hem de medreseleri ıslâh faaliyetlerinin, özellikle de 1914'teki İslâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin Afyon'daki uygulaması üzerinde durmaya çalışacağız.

KARAHİSAR-I SAHİB'DE İSLÂH-I MEDÂRİS

Bilindiği gibi **Karahisar-ı Sahib**, bizim incelediğimiz dönemde, **Hüdavendigâr Vilayeti**'nin **Ertuğrul, Kütahya** ve **Karesi** ile birlikte sancak merkez-

lerinden biridir. Islâh-ı Medâris ise, bir tamlama olarak medreselerin islâhı, düzenlenmesi anlamındadır. Bununla birlikte Islâh-ı Medâris Eylül 1914'te çıkarılan bir nizamnâmenin de ismidir. Makalemizin bu bölümünün başlığının bu dört kelimededen oluşmasının sebebi ise, bizim özellikle bu konuyu, yani Islâh Medâris Nizamnâmesi'nin Afyonkarahisar'daki uygulamasını öne çıkarma isteğimizezdendir.

Tanzimat ve onu müteâkip II. Abdülhamit dönemlerinde medreselerin islâhı yönünde, pek de kayda değer bir gelişme ortaya konmadığını biliyoruz.¹ 23 Temmuz 1908'de başlayan dönemde ise, medreseler ülkenin önemli gündem maddelerinden biri olarak ortaya çıkmış, bu durumun bir göstergesi olmak üzere, dönemin süreli yayın organlarında konunun muhtelif yönleriyle ilgili çok sayıda makale, haber yayınlanmıştır.² **Eşref Efendi-zâde Şevketî** gibi bazıları medrese islâhını daha geniş çerçevede düşünmüş, gerekçeleri ile birlikte yeni programlar oluşturmuşlardır.³ Medreseler konusunda yoğunlaşan bu ilgi, ilki Şubat 1910'da olmak üzere Eylül 1914 ve Nisan 1917'de ülke genelinde medreselerin islâhını hedefleyen iki nizamnâme ve bir kanunla, ayrıca bunlara bağlı diğer bir kısım nizamnâme ve talimatların çıkarılmasıyla sonuçlanmıştır.

Şubat 1910'da uygulamaya konulan ilk düzenleme Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi adını taşır ve üç bölüm halinde 48 maddeden ibarettir. Bu nizamnâmenin hedefi öncelikle İstanbul medreseleridir. Taşra medreselerinin kayıt, kabul ve öğrencilerle ilgili bazı işlemleri konusunda da bir kısım esaslar getirmiş; bu sahada beldenin müftüsüne, onun başkanlığında oluşturulacak **cem'iyet-i ilmiyelere, müderris ve bevvâblara** görevler yüklemiştir.⁴

¹ Biz bu konuları daha önce bazı çalışmalarımızda kısmen değerlendirdiğimiz gibi, burarlarda yeterli bibliyografik malumat da verilmiş bulunmaktadır. Bkz. Nesimi Yazıcı, **Osmanlıların Son Döneminde Dingörevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler**, Diyanet Dergisi, c. XXVII, S. 4 (Ankara Ekim-Aralık 1991), s. 55-123; N. Yazıcı, **Tanzimat ve Abdülhamit Döneminde Dingörevlilerinin Yetiştirme Ortamı**, Milli Mücadele'de Denizli ve Müftü Ahmed Hulûsi Efendi Sempozyumu (25-26 Haziran 1992 Denizli)'na sunulan tebliğ, Bu tebliğ Diyanet Dergisi, c. XXX, S. 2 (Ankara Nisan, Mayıs, Haziran 1994), S. 31-38'de yayımlandı. Nesimi Yazıcı, **Son Dönemi Ayaş Medreseleriyle İlgili Bir Değerlendirme**, Ayaş ve Bünyâmin Ayaşî, Ankara, 1993, s. 129-142.

² Nesimi Yazıcı, **Osmanlıların Son Döneminde Dingörevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler**, s. 65 vd.; Nesimi Yazıcı, **İkinci Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din Görevlisi Yetiştiren Kurumlar Üzerine Bazı Gözlemler**, Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi, İstanbul, 1993, s. 90-97.

³ **Medâris-i İlmiye Islahat Programı**, İstanbul, 1329.

⁴ **Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi**, Md. 1, 2, 3, 33. **Düştur**, II/2, s. 127-138.

Fakat kısa süre sonra, bu defa doğrudan doğruya taşra medreselerini konu edinen ve Medâris-i İlmiye Nizamnâmesiyle başkent medreselerine verilmeye çalışılan düzeni ülke geneline yaymayı öngören bir ek nizamnâme daha çıkarılmıştır. Tam ismi Medâris-i İlmiye Nizamnâmesine Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medârisi Nizamnâmesi⁵ (1910) olan bu yönetmelik, bir girişten sonra beşer maddeden oluşan iki fasıldan ibarettir.

Nizamnâme ile her bölge (vilayet, liva, kaza)'de müftülerin başkanlığında, ilgililerden oluşacak onar kişilik **Meclis-i Islâh-ı Medâris** (-i Karahisar-ı Sahib)'ler kurulmakta ve bu meclisler vasıtasıyla medreseler, Meşihat'ın direktifleri doğrultusunda zapturabt altına alınmakta idiler. Bütün kayıtlar eksiksiz tutulacak ve birer nüshası Meşihat'a gönderilecektir. Öğretim kalitesinin yükseltilmesi hedefine yönelik olarak da, mevcut müderrisler ve daha sonra bu yetkiyi kazanacaklar için çeşitli ölçüler getirilmektedir. En önemlisi de, taşra medreselerinde, Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nde öngörülen derslerin okutulmasının hedeflenmesidir. Bu hedefe mevcut müderrislerle ulaşmak mümkün olamazsa, yani onlar arasında *fen derslerini* okutacak kişiler bulunamazsa, **Maarif Müdürlerinin** maiyetindeki okulların öğretmenlerinden faydalanılacaktır. Aynı şekilde *hat* ve *inşâ* için bölgedeki **Tahrirât Kalemî** müdür ve görevlilerinden istifade edilebilecektir. Medreselerin her türlü işi ile **Hey'et-i Tedris**, sık sık kontroller yapmak suretiyle ilgilenecektir. Böylece taşra medreselerinin hem nitelik ve hem de nicelik açısından geliştirilmeleri arzu edilmiştir.

Bu hedeflerin Afyonkarahisar medreseleri açısından ne oranda gerçekleştirilebildiğini tam olarak bilememekteyiz. Bununla birlikte faydadan halî olmadığını tahmin etmemek için hiç bir neden de bulunmamaktadır. En azından İstanbul'daki çabaların kısmen buraya aksederek ulaştığını ve medreselerde yazı derslerine sancağın Tahrirat Kalemî görevlilerinden, fen dersleri için de H. 1313/M. 1895'ten beri var olan **İdadî** kadrolarından istifade edildiğini düşünmek mümkündür. Nitekim Meşihat makamının Karahisar-ı Sahib Kadılığı'na gönderdiği 11 Temmuz 1914 tarihli bir yazıda; Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nin 48. maddesi gereğince yapılacak yılsonu sınavları söz konusu edilirken, fûnûn-ı muntazama okunan ve okunmayan medreselerin listelerinin yapılması da istenmektedir. 23 Ağustos 1914'te Kadılıktan

⁵ İstanbul, 1326R.

Müftülüğe intikal ettirilen bu istek üzerine,⁶ 31 Ağustos'ta onbeş müderrisin imzaladığı bir belge, Meşihat'a ulaştırılmak üzere Karahisar-ı Sahib Kadılığı'na sunulmuştur. Buna göre; Afyon'a bağlı mülhakâta Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi gereğince bir teşkilât oluşturulamamışsa da Karahisar'ın merkezinde "*teşkilât-ı mezkûre yapılarak fûnûn-ı muntazama tedris edilmekte...*"dir. Şimdiye kadar buna uydurulamayan "*merkezin umum medârisinde teşkilât-ı mezkûre icra edilecektir*".⁷ Bu sırada medreselerin düzenli çalışması, öğrenimin belirlenen kurallara uygun yürütülmesi, öğrencilerin medrese nizamlarına uymalarının temini yönünde de bazı tedbirlerin alınmaya çalışıldığı muhakkaktır.⁸

Bu dönemdeki medrese ıslâhatları içerisinde, Eylül 1914'te çıkarılan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesiyle yapılan düzenlemelerin şüphesiz çok özel bir yeri vardır.⁹ Aslında bu nizamnâmenin öncelikli hedefi, bütün başkent medreselerini, **Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi** adı altında, tek bir müessese haline getirmektir. Bu hedef gerçekleştirilmiştir. Tabiatıyla bu arada programlar da geliştirilmiş, edinilecek tecrübelere göre yenileştirmelere de açık tutulmuştur. Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi başlı başına ayrı ve geniş kapsamlı çalışmalara konu teşkil edebilecek durumdadır. Biz burada bunun üzerinde duracak değiliz. Bununla birlikte burada bizi ilgilendiren, bu önemli medrese reformunun¹⁰ genelde taşraya, özelde de Afyonkarahisar'a ne şekilde yansıdığıdır.

Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin altı sahifelik *Esbâb-ı Mûcibe Lâyhası* şu cümle ile son bulmaktadır: "*Bi-mennihi'l-kerîm işbu nizamnâme ile İstanbul'da bulunan medârisin ıslâh ve tensîki emrinde oldukça mühim bir hatve atılmış olup bilâd-ı sâire-i Osmaniye'deki medârisin de peyderpey ıslâh ve tensikine ve medâris-i mezkûrenin Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin vahdet-i şâmilisi sahasına isâline muvaffakiyet inâyet-i celîle-i rabbaniyeden mü-*

⁶ Afyon Şer'îye Sicilleri (AŞS), Defter 173, Belge 31.

⁷ AŞS., Defter 173, Belge 1 ve 217.

⁸ Raporlu veya izinli olarak medreseden ayrılacak öğrencilerle ilgili Meşihat'ın 23 R. ewel 1332/12 Şubat 1329/25 Şubat 1914 tarihli Şeyhülislâm imzalı talimatı için bkz. AŞS., Defter 173, Belge 257.

⁹ *Düstur*, II/6, s. 1325-1330.

¹⁰ Bkz. Mübahat Kütükoğlu, **Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri**, İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi, c. VII, S. 1-2 (İstanbul 1978), s. 1-212; Nesimi Yazıcı, **Osmanlıların Son Döneminde Dingörevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler**, s. 74 vd.

*temennâ bulunmuştur*¹¹ Yani kısacası başkent İstanbul haricinde, yer yer köylere kadar yayılmış olan medreseler için hemen bir düzenleme söz konusu edilmemiş, onların da peyderpey (azar azar, sırası geldikçe) Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye örneğinde şekillenmesi temennî edilmiştir.¹² Bu temennînin kısmen gerçekleştiğini ve bu gelişim çizgisi içerisinde Afyonkarahisar'ın da bulunduğunu belirtmemiz gerekir.

Yeni dönemde Afyonkarahisar medreseleri veya Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi uygulamasının Afyonkarahisar'daki durumu hakkında bilgi vermeden önce, Ekim 1914'te başkent İstanbul'daki bütün medreseleri tek bir öğretim kurumu haline getiren **Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi**'nin perde arkası ve hazırlıkları konusunda bir kaç hususu ifade etmek yerinde olacaktır. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi çıkarılmadan önce çok uzun bir hazırlık dönemi geçirilmiştir. Bu arada teorik çalışmalar yanında, pratik hazırlıklar da yapılmıştır. İstanbul medreseleri Ağustos 1914'te birer birer dolaşmış, her biri hakkında rapor düzenlenmiştir. Böylelikle İstanbul dahilindeki bütün medreselerin maddî kapasiteleri çok açık bir biçimde ortaya çıkarılmış, Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin hangi sınıf veya şubesinin nelerde açılacağı belirlenmiştir. Halen **İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi**'nde **Ders Vekâleti Medrese ve Müderris Defteri**'nin içinde yer alan söz konusu raporlar, Mübahat Kütükoğlu tarafından yayınlanmıştır.¹³ Biz medreseler konusundaki ilk çalışmayı yaptığımızda, Meşihat'ın İstanbul medreseleri ile ilgili uygulamasının, yani İstanbul medreselerinin maddî kapasitelerinin eksiksiz belirlenmesi çalışmasının, bölgelerdeki ilmiye mensuplarının durumlarını da içerecek şekilde ve bütün ülkeyi kapsayacak biçimde genişletilmesi yönündeki girişimini belirlemiştik.¹⁴ Fakat aradan geçen za-

¹¹ **Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Nizamnâme-Ders Cetveli-Suret-i Tedris ve Kitaplar-Talimatnâme**, İstanbul, 1330-1333. Nizamnâmenin Esbâb-ı Mûcibe Lâyıhası, s. 8.

¹² Taşra medreseleri ile ilgili bu elastikiyet ve yumuşak geçişin hedeflenmesinde, 1910'da **Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi** ve ona ek olarak taşralar için çıkarılan nizamnâmede ön görülen gelişmelerin, buralarda yeterince gerçekleştirilemediğinden mi kaynaklandığı sorusu belki de ileride yapılacak yeni araştırmalarla cevaplandırılabilir.

¹³ Mübahat Kütükoğlu, A.g.mak.

¹⁴ Nesimi Yazıcı, **Osmanlıların Son Döneminde Dingörevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler**, s. 78, d.not 40. Önemi dolayısıyla Meşihat'ın bu konudaki tebliğât-ı umûmiyesini buraya aynen alıyoruz:

"*Taşra Medârisi Hakkında*

Taşrada mevcut medâris hakkında merbut cetvelde muharrer malumâtun işihsâline lüzûm-ı âcil görüldüğünden nevahî ve kurâdaki medârisi de muhtevî olmak üzere mezkûr cetvelin

man içerisinde bunun bir örneğine tesadüf edememiştik.¹⁵ Bu defa Afyonkarahisar Medreseleri ile ilgili araştırmalar yaparken, **Afyon Şer'îye Sicilleri** arasında konuyla ilgili bir kısım belgeye ulaşmamız mümkün oldu. Buna göre *Meşihat*, bir örneğini resmî yayın organı **Ceride-i İlmiye**'de gördüğümüz 28 Receb 1332/10 Haziran 1330/22-23 Haziran 1914 tarihli tebligatıyla, Karahisar-ı Sahib Kadılığı'ndan onbeş gün içerisinde, ekli cetvelde gösterilen bilgileri istemektedir.¹⁶ Bu cetvel belgeye ekli değilse de, bunun üzerine hazırlanan belge bugün elimizde bulunmakta ve hem 1914 Temmuz'unda Karahisar-ı Sahib medreselerini eksiksiz göstermesi, hem de Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin hemen öncesinde taşradaki durumu gösteren-şimdilik-yegâne örnek olması dolayısıyla büyük önem taşımaktadır.¹⁷ *Meşihat*'ın yine Müsteşar imzasıyla gönderdiği ikinci yazı ise, **Ceride-i İlmiye**'deki tebligât-ı umûmiyedekinden onsekiz gün ilerisinin tarihini taşımakta (17 Şaban 1332/28 Haziran 1330/11 Temmuz 1914) ve bölgedeki ilmiye mensuplarının durumlarıyla ilgili detaylı raporlar istemektedir. Bu yazı doğrudan değil, Hüdavendigâr Vilayeti vasıtasıyla Karahisar-ı Sahib'e ulaştırılmış ve mülhakata iletilmesinin gereği de eklenmiştir.¹⁸ Bununla birlikte, burada söz konusu edilen belgeleri ihtiva eden, dosya tarzındaki Afyon Şer'îye Sicilleri 173 numaralı defter içerisinde, bu sırada Afyon'daki ilmiye mensuplarını bir bütün halinde gösteren rapor yer almamaktadır. Bu raporun düzenlenmiş olması kuvvetle muhtemelse de, zaman içerisinde zayıf olmuş olduğunu dü-

tahkikât-ı mevsûkaya müstenit olarak nihayet onbeş gün zarfında imlâsıyla irsâline himmet olunması kemâl-i ehemmiyetle muntazardır. 28 Receb 1332 /10 Haziran 1330.

Cetvel Muhteviyâtı: Medârisin esâmisi, medresenin bulunduğu mahallin ismi, bâ-berât-ı âli müderrisinin esâmisi, Makam-ı Meşihat'tan memuriyetleri icra olunan merkez müderrisinin esâmisi, vakfi var ise vazifeleri miktarı, tedris olup olunmadığı, mevcut talebinin adedi, mü-lâhazât.

Rüteb-i İlmiye Ashabı Hakkında

Dâhil-i daire-i kazaları olan mahallerdeki rüteb-i ilmiye ashabının esâmisiyle mahall-i ikametlerinin ve el-yevm ne ile meşgul olduklarının muvazzahan inbâ ve mülhakât kazalarına dahi ol-vechile tebliğ-i keyfiyete himmet olunması siyakında. 28 Receb 1332/10 Haziran 1330."

Ceride-i İlmiye, S. 3 (Gurre-i Ramazan 1332), s. 127.

¹⁵ Bu husus son olarak Temmuz 1993'te Ayaş'ta sunduğumuz bir tebliğde söz konusu edilmişti. **Ayaş ve Bünyâmin Ayaşı**, Ankara, 1993, s. 129-142.

¹⁶ AŞS., Defter 173, Belge 188.

¹⁷ AŞS., Defter 173, Belge 189. Bu belge Ek III olarak makalemizin sonunda bulunmaktadır.

¹⁸ AŞS., Defter 173, Belge 162. *Meşihat*'ın yazısı Karahisar-ı Sahib kadılığına 4 Ramazan 1332/14 Temmuz 1330 tarih ve 460 numaralı yazıyla gönderilmiştir.

şünmek de mümkündür. Maamafih defter içerisinde yer alan belgelerden, bir kısım ilmiye mensuplarının durumlarını öğrenmek imkânımız vardır.

1914 Temmuz'unda düzenlenmiş olan rapora göre; Afyonkarahisar merkezinde 21, merkeze bağlı köylerde 4, Şuhut nahiyesinde köyleriyle birlikte 13, Sincanlı nahiyesinde 5 medrese vardır.¹⁹ Ayrıca Afyonkarahisar merkezine bağlı **Müftü-zâde** ve **Molla-zâde** medreseleri de -muhtemelen- yıkılmış olduklarından arsa olarak muhafaza edilmektedir. Böylece o sırada Afyonkarahisar merkezine bağlı köyler ve iki nahiyesindeki medrese sayısının 48 olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu medreselerde toplam 46 müderris (Afyonkarahisar merkez ve köyleri 18 beratsız, 12 beratlı; Şuhut 10, Sincanlı 6 beratsız) görev yapmaktadır. Genelde bir medresede bir müderris bulunmaktadır. Bunun istisnası olarak Afyonkarahisar merkezindeki **Taş Medresesi**'nde 4, **Beyçehirli-zâde** ve **Musa Hoca-zâde** medreselerinde ikişer, Sincanlı nahiyesindeki **Sinan Paşa Medresesi**'nde iki müderris görev yapmaktadır. Bununla birlikte Afyon merkeze bağlı iki köyün medresesi ile Şuhut'a bağlı iki köyün medresesinde müderris kadroları boş bulunmakta, yine Şuhut'a bağlı iki medrese halî diye kaydedilmiş olduğundan, belki de bu sırada öğretime elverişli olmadıkları, dolayısıyla müderrislerinin de bulunmadığı ortaya çıkmaktadır. Medreselerin büyük çoğunlukla vakıf eserler oldukları görülmektedir. Bununla birlikte köy halkı tarafından yapılmış medreseler bulunduğu gibi, **Evkaf idaresi** tarafından inşa ettirilmiş medreseler de bulunmaktadır.²⁰ Elimizdeki belgede 1914 Temmuzunda Afyon medreselerinde öğrenci sayısı da, dökümlü olarak gösterilmiş bulunmaktadır. Buna göre 317'si Afyonkarahisar merkezinde, 15'i köylerinde, 151'i Şuhut'ta ve 14'ü de Sin-

¹⁹ Şuhut ve Sincanlı'nın nahiyeler olmasıyla ilgili olarak bkz. **Hüdavendigâr Salnâmesi**, Sene 1312H, s. 353-354.

Temmuz 1914'te Karahisar-ı Sahib medreselerini gösteren cetvel Ek III'te bulunmaktadır. Bununla birlikte Afyon Şer'iye Sicilleri üzerinde yaptığımız çalışma sırasında; Şuhut nahiyesine bağlı Karaadilli Karacaviran köyünde cami bitişiğinde bir medrese bulunduğu ve Ekim 1914'te hiç talebesi olmadığını aynı medresenin müderrisi ve camiin hatibi Hacı Mehmed'in bir yazısından öğreniyoruz. (AŞS., Defter 173, Belge 9). Benzer bir belge de aynı tarihli ve Şuhut nahiyesi Efesultan köyündeki medresede kayıtlı altı öğrenciyi göstermektedir. Müderris Recep-zâde İbrahim Hakkı tarafından imzalanmıştır. (AŞS., Defter 173, Belge 8). Bu iki medreseyi bu isimlerle listemizde göremiyoruz. Bu durumun nedeni konusunda, şimdilik bir görüş ileri sürecektir.

²⁰ Semiz-zâde Mehmed Efendi, **Karahisar-ı Sahib**, Beyan-u'l-Hak, S. 136 (28 Z. kâde 1329), s. 2455-2456'da bir ay kaldığı Karahisar-ı Sahib hatıralarını anlatırken; Yoncaaltı'nda iki sene önce yanan cami ile medresenin arsalarının yeniden değerlendirildiğinden, bu arada kârgir bir medresenin 36.000 kuruş sarfiyatıyla Evkaf İdaresi'nce yaptırıldığından bahsetmiştir.

canlı nahiyesinde olmak üzere toplam öğrenci sayısı 497'dir. Fakat medreseler arasında öğrenci sayıları itibarıyla oldukça büyük farklar dikkati çekmektedir. Nitekim Afyonkarahisar merkezinde iki medresede ancak dörder öğrenci varken, hatta dört müderrisi bulanan **Taş Medresesi**'nde öğrenci sayısı on iken, **Cami-i Kebir Medresesi**'nde bir müderris 45, **Musa Hoca-zâde Medresesi**'nde iki müderris tarafından okutulan 60 talebe bulunmaktadır.

İslâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin başkent dışındaki Anadolu ve Rumeli medreseleri için kademeli, bir düzenlemeyi öngördüğünü ifade etmiştik. Anlaşılan odur ki, Afyon örneğinde olduğu gibi, müderrisler ve medrese ilgilileri, mahallî müftüler ve kadılar vasıtasıyla düzenlenen raporlar, Meşihat makamında toplanmıştır. Meşihat bu sayede ülke genelinde medreselerin ve öğretim kadrolarının halihazır durumlarını eksiksiz öğrenmek imkânına kavuşmuş, hem bu verilere ve hem de içinde bulunulan şartların gereklerine uyarak, taşra medreseleriyle ilgili bazı düzenleme çalışmalarına girişmiştir. Bunun için 1915-16 ders yılında aralarında Karahisar-ı Sahib'in de bulunduğu 14 merkez belirlenerek, buralarda beşer yıllık bir öğretimi içeren birer "*médrese-i tâliye*" açılmıştır. Konuyla ilgili Meşihat'ın duyurusu şöyledir: "*Vilâyât-ı Osmaniyyede bulunan medâris-i ilmiyenin dahi ihyasıyla gerek Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne menşe' olmak ve gerek kurâ ve kasabât için ulûm ve fûnûn-ı kâfiye ile mücehhez imam ve hatib ve vaiz ve müderris ve muallim yetiştirilmek üzere müfredatı ber-vech-i âti derc olunan program mucibince beşer senelik birer medrese-i tâliye tesisi takarrur etmiş ve ihtiyacı bulunan umum mevâkide bütçenin müsaadesi dairesinde peyderpey tatbik edilme*" sine karar verilmiştir.²¹ Taşradaki bu uygulamaya 1916-17'de beş yeni merkez ilave edilmiş,²² 1917-18'de ise bir merkezin daha ilavesiyle toplam sayı 20'ye ulaşmıştır.²³ Bu merkezler şunlardır: Bursa, Eskişehir, Uşak, Manisa, Tire, Ödemiş, Konya, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Amasya, Maraş, Harput, Kastamonu, Edirne, Balıkesir, Bolu, Elmalı, Niğde, Sivas ve Kerkük.

Aralarında Afyon'daki bir medresenin de bulunduğu (İslâh-ı Medâris merkezi olarak **Receb Efendi Medresesi** ayrılmıştı) bu beşer yıllık medrese-i tâliyelerin ders programı şu şekilde idi:²⁴

²¹ **Ceride-i İlmiye**, S. 17 (Z. kâde 1333), s. 216.

²² **Ceride-i İlmiye**, S. 32 (Şevval 1335), s. 915.

²³ **Ceride-i İlmiye**, S. 40 (Safer 1337), s. 1187.

²⁴ **İlmiye Salnamesi**, İstanbul, 1334, s. 668; **Ceride-i İlmiye**, S. 17 (Z. kâde 1333), s. 217.

	1.	2.	3.	4.	5.
Kur'ân-ı Kerim(*)					
Ahlâk-ı Kur'aniye	1	1	1	1	-
Tefsir-i Şerif	-	-	-	2	2
Hadis-i Şerif	-	-	-	2	2
Fıkıh	2	2	3	3	2
İlm-i Tevhid	-	-	-	-	2
Arabî Sarf ve Lûgat	5	5	-	-	-
Arabî Nahiv ve Mükâleme	-	-	5	4	2
Türkçe Sarf ve Nahiv Tatbikâtı ve Kitâbet	5	5	4	3	2
Tarih-i İslâm	1	1	1	1	1
Muhtasar Tarih (Umum, Osmanlı, Türk)	1	1	2	2	1
Coğrafya (Umumi, Osmanlı)	1	1	2	-	-
Hesab	4	3	-	-	-
Hendese	-	1	1	1	-
Cebir	-	-	1	-	-
Muhtasar İlm-i Heyet	-	-	-	-	1
Ulûm-i Tabiiye (Fizik, Kimya, Hayvanât, Nebatât, Meâdin ve Tabakât)	-	-	3	3	2
Hıfzı's-Sihha ve Tedâvi-i İbtidâi	-	-	-	-	2
Ziraat	1	1	1	-	-
Malumât-ı Kanuniye ve İktisadiye ve Maliye	-	-	-	-	3
Usûl-i Terbiye ve Talim	-	-	-	2	2
Elişleri	1	1	-	-	-
Hutût	1	1	-	-	-
Resm-i Hattî	1	1	-	-	-

Terbiye-i Bedeniye (Haftada 3 gün veya her gün yarımşar saat bütün sınıflara), İlahî (Haftada 3 gün veya her gün yarımşar saat bütün sınıflara)

(*) Sabah namazından sonra veya bundan başka uygun zamanda bir saattan az olmamak şartıyla okutulur.

1914'teki medrese ıslâhı çabalarının taşradaki bu **medrese-i tâliyeler**-deki sonuçlarının neler olduğu konusunda geniş kapsamlı değerlendirmeler yapmak için elimizde yeterli veriler bulunmamaktadır. Bununla birlikte düzenlenmiş olan programın, din dersleri yanında **Matematik, Geometri, Fizik, Kimya** gibi çok sayıda fen dersini ihtiva etmiş olmasını, bunlar yanında **Usûl-i Terbiye ve Talim** adı altında Eğitim bilgisine yer verilmesini; hatta **Beden Eğitiminin** medreselere dahil edilmesini önemli bir gelişme olarak kabul etmek gerekeceği kanaatindeyiz. Böylece 1910'da Medâris-i İlmiye Nizam-nâmesi ile öncelik İstanbul medreselerinde olmakla birlikte, bütün ülke genelinde geçerli olması hedeflenerek getirilen programlar, özde geliştirilerek uygulamaya devam edilmektedir. Fakat bu defa daha gerçekçi davranılmış, ülke çapında üçbin civarındaki medrese yerine, bu programın, seçilmiş daha az sayıdaki medresede uygulamaya konulması düşünülmüştür.

Bu vesile ile Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'yle ilgili genel bir değerlendirme çerçevesinde belirtilebilecek bir şey varsa, o da medrese ıslâhatının ülkenin çok kırtük şartlar altında bulunduğu bir döneme rast gelmiş olduğudur. Bilindiği gibi bu devre, Osmanlı Devleti için sonu felakete bitecek olan **Birinci Cihan Savaşı** yıllarıdır. Tabiatıyla bu durum ülkeyi bir bütün olarak etkilediği gibi, o bütünün bir cüz'ü olan medreseleri de etkilemiştir. Medreselerde okuması gereken çok sayıda talebe, ellerinde kitap, defter yerine, silah tutmak üzere cephelere koşmak mecburiyetinde kalmıştır. Bizzat İstanbul'da **Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye**, kendisi için belirlenen sayının altında bir öğrenci mevcuduyla öğretime başlamak zorunda kalmıştır. 2 Ağustos 1914'te ilan edilen seferberlik sonucu ortaya çıkan durumla ilgili olarak Karahisar-ı Sahib Müftüsü Ali Feyzi Efendi'nin düzenlediği 19 Ekim 1914 tarihli raporda da buna dikkat çekilmektedir.²⁵ Buna göre bu sırada **Islâh-ı Medâris** için ayrılan **Receb Efendi Medresesi**'nde ancak 40 talebe kayıtlıdır. **İsceli-zâde Medresesi** ise talebelerinin hepsi seferberlik dolayısıyla askere gittiğinden tamamıyla kapanmıştır.²⁶ Sebebi açıkça belirtilmemiş olmasına rağmen 9 ve 11 Ekim 1914 tarihli iki belgeden o sırada Şuhut nahiyesine bağlı Karaadilli Ka-

²⁵ AŞS., Defter 173, Belge 13. "Karahisar-ı Sahib merkez-i livası bi'l-cümle medârisinde iki-yüzü mütecâviz talebe-i ulûm olub Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi mucibince teşkilât yapılarak Islâh-ı Medâris ünvanında vücuda getirilen Receb Efendi dairesinde fûnûn-ı cedîde-i muntazama tedrisât defterinde mukayyet iseler de bu defa seferberlik münasebetiyle 290 tevellûdüden 309 tevellûdülere kadar olan tûllâbın küllisi kutaât-ı askeriyeye sevk olunduklarından dâire-i mezkûrede 310'dan 315 tevellûdülere kadar şimdilik kırk kişi mevcut olduğu arz olunur".

²⁶ AŞS., Defter 173, Belge 61.

racaviran köyü ile, Sincanlı nahiyesinin Sinan Paşa, Senir, Mihmarî, Düzağaç ve Kötegi köylerindeki medreselerde hiç öğrenci bulunmadığını öğreniyoruz. Halbuki üç ay öncesinde Sincanlı'nın sözü edilen medreselerinde 14 öğrenci kayıtlı idi. Bunların durumlarının da askerlikle ilişkili olduğunu düşünmek kanaatimizce yanlış olmayacaktır.²⁷ İşte bu savaş dolayısıyladır ki, Afyon'da yeni sisteme göre düzenlenen medresede de öğrenci sayısı belirli bir miktarın üzerine çıkamamıştır. Nitekim 1916-17 ders yılında ancak 62 kayıtlı öğrenci bulunmaktadır. Bunlardan 45'i sınıflarını geçmiş, 8 öğrenci askerlik veya başka sebeplerle medreseyi terk etmek mecburiyetinde kalmıştır.²⁸ Ertesi sene ise kayıtlı 52 öğrenciden 38'i bir üst sınıfa geçmiş, 10'u ikmale kalmış, 4'ü askerlik veya başka bir sebep dolayısıyla ayrılmıştır.²⁹

Karahisar-ı Sahib'de **Receb Efendi Medresesi**'nin düzenlenmesiyle oluşan beş senelik yeni medresenin öğretim kadrosundan belirleyebildiğimiz yalnızca **Sofyalı Mehmed Tahir Efendi**³⁰ ve Meşâyih-i Sa'diye'den **Musa Hoca-zâde Ahmed Efendi**'dir. Tahir Efendi burada Tarih dersleri vermektedir. Ahmed Efendi'ninse hangi dersi veya dersleri verdiğini bilemiyoruz.

Bu dönemde medreselerle ilgili bir konu da müderrislerin görevlerine devamı ve maaşları konusudur. Yukarıda sözü edilen Tahir Efendi'nin maaşı 250 kuruştur.³¹ Bunun haricinde, Meşihat'ın isteği üzerine hazırlanan belgelerden öğrendiğimize göre Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin uygulamasına geçildiği sırada Afyonkarahisar merkezindeki bazı medrese müderrislerinin "*müstahikkîn-i ilmiye tertûbi*" ve bunun haricinde muhtelif görevleri dolayısıyla aldıkları maaşlar aylık 300 ila 100 kuruş arasında değişmektedir. Genellikle müderrisler maaşlarını devlet bütçesinden aldıkları gibi, buna ek olarak yine **müderrislik, cûzhanlık ve zâviyedârlık** benzeri vazifeleri dolayısıyla kendilerine aylık veya senelik ödemeler yapılabilir. ³²

²⁷ AŞS., Defter 173, Belge 9, 12.

²⁸ **Ceride-i İlmiye**, S. 32 (Şevval 1335), s. 915.

²⁹ **Ceride-i İlmiye**, S. 40 (Safer 1337), s. 1184.

³⁰ **Mehmed Tahir Efendi, Çarşambalı Hoca Efendi**'den icazet almış, H1326'dan itibaren **Cami-i Kebir Medresesi**'nde müderris **Hüseyin Efendi**'ye yardımcı olmuş, 1329'da boşalan **İsceli-zâde Medresesi**'ne müderris olarak burada Şerh-i Akâid ve Mutavvel okutmuş, seferberlikte öğrencilerinin tamamı askere gittiğinden tekrar **Cami-i Kebir Medresesi**'ne dönmüştür. Burada Kâfiye okutan **M. Tahir Efendi, Islâh-ı Medâris-i İlmiye**'de Tarih dersleri vermektedir. AŞS., Defter 173, Belge 30, 61, 62, 89.

³¹ AŞS., Defter 173, Belge 61, 62.

³² Bu konuda Afyon Şer'îye Sicilleri, Defter 173, Belge 28, 30, 33'te bazı ayrıntı bulmak mümkündür. Bununla ilgili bir çizelge için bkz. Ek IV.

Osmanlı son döneminde medreselerle ilgili üçüncü ve en son düzenleme Nisan 1917 tarihli Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun'la yapılmıştır.³³ Bu kanun bir taraftan Daru'l-Hilâfeti'l-Âliyye teşkilâtını vurgularken, bir taraftan da Meşihat'a, taşra medreselerini de bu örneğe göre düzenleme hedefini gösteriyordu. Daha sonra Ekim 1917'de bu kanunla getirilen hükümlerin uygulanmasını sağlamak üzere, 32 maddelik Daru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesiyle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme çıkarıldı.³⁴ Bu nizamnâmede taşra medreseleri ile ilgili olarak yer alan hükümlerle, buralarda Sahn benzeri "**derecât-ı selâse**" medreselerinin kuruluş esaslarıyla, bunun haricindeki medreseler müderris ve talebelerinin durumları değerlendiriliyordu. **Meclis-i Mesâlih-i Talebe**'ye yeni bir şekil verilerek gerek **Daru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi** ve gerekse taşra medreseleri ile ilgili görevleri sayılıyordu. Her beldede Müftünün başkanlığı altında kurulacak **Encümen-i İlmi** hem yeni sisteme uydurulan ve hem de eski düzenini koruyan medreselerle ilgili önemli görevler üstlenmişti. Nisan 1917'de çıkarılan Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun ve bunu müteakip yürürlüğe konulan Nizamnâme'nin Afyonkarahisar medreseleri için yeni ve özel bir durum ortaya çıkarmadığı görülmektedir. Yani Islâh-ı Medâris bünyesinde yer alan medrese göreve devam ettiği gibi, bunun haricindeki medreseler de eğitim-öğretime devam etmekte idiler. Bu durumun daha sonra da, yani devletin yıkılışına kadar bu şekilde devam ettiğini tahmin etmek mümkündür.

Müslüman Türklerin elinde uzun yüzyıllara varan bir geçmişi bulunan Afyonkarahisar'ın, eğitim-öğretim hayatında, medreselerin de böyle bir geçmişe sahip oldukları muhakkaktır. Bununla birlikte biz, Afyonkarahisar medreselerinin ancak son dönemi ile ilgili bazı bilgiler vermeyi amaçladığımızdan, Meşrutiyet'ten itibaren devrede medrese islâh çalışmalarının Afyonkarahisar'daki akislerini kısaca değerlendirdik. Şimdi makalemizi bağlar-ken, konuya biraz daha geniş bir perspektiften ve bir kısım sayısal veriler yönünden bakalım. Elimizde ilki 1300/1883,³⁵ ikincisi 1316, 1317, 1318, 1320/1898, 1899, 1900, 1902³⁶ ve üçüncüsü Temmuz 1914³⁷ olmak üzere

³³ *Düstur*, II/9, s. 598-600.

³⁴ *Ceride-i İlmiye*, S. 33 (Z. hicce 1335), s. 936-943.

³⁵ *Hüdavendigâr Salnâmesi*, Sene 1301, s. 1216-1217; Sene 1302, s. 471. Bkz. Ek I.

³⁶ Bkz. Ek II. Bu cetvel *Maarif Salnâmelerinden* düzenlenmiştir. Parantezsiz verilen bilgiler 1317H. Salnâmesi (s. 1162-1163)'ne aittir. Parantez içindekiler ise, aynı bilgileri ihtiva eden 1318H. ve 1319H. salnâmelerinden (s. 1298-1299, 574-575) alınmıştır. Köşeli parantez içerisinde

yaklaşık son otuz senedeki Afyonkarahisar medreselerini topluca gösteren üç cetvel bulunmaktadır. Buna göre 1883'te Afyonkarahisar merkezinde 10 medrese bulunmakta, buna ek olarak Şuhut nahiyesinde de 8 medresenin var olduğu kaydedilmektedir.³⁸ Her medresede birer müderrisin görev yaptığı görülmektedir. Bunların en az 5 (**Yeni Cami Medresesi**'nde **Abdülkerim Efendi**), en çok 35 (**Cami-i Kebir Medresesi**'nde **Hafız Ali Efendi**) talebe okuttukları tesbit edilmektedir. Böylece Afyonkarahisar merkezindeki medreselerde toplam 206 talebenin okuduğu anlaşılmaktadır. Şuhut nahiyesindeki medreselerin isimleri kaydedilmediği gibi, müderris ve talebe sayıları da belirtilmemiştir.³⁹

Aradan onbeş sene kadar bir süre geçtiğinde 1898-1902 yıllarını ihtiva eden cetvellerde ise, Afyonkarahisar merkezindeki medreselerin 19 adet olarak belirtildiğini görüyoruz. Sayıdaki bu artışın bu aradaki medrese inşa çabalarının mı bir sonucu olduğu, yoksa daha önce dikkate alınmayan bir kısım medresenin bu defa gösterilmesinden mi kaynaklandığı, araştırılması gereken bir konu olarak karşımızda durmaktadır. Bu defa da her medresede bir müderris görev yapmaktadır. Talebe sayısında ise önemli bir artış gözlenmektedir. Nitekim 1883'te 5 talebe ile Afyonkarahisar merkezindeki medreseler içerisinde en az öğrencisi bulunan **Yeni Cami Medresesi**'nde aradan onbeş sene geçtiğinde 1898-1902 arasındaki üç senede sırasıyla 21, 11, 39 talebe vardır. Yani en az artış iki katından fazladır. 1883'te 35 talebe ile en çok öğrencisi bulunan **Cami-i Kebir Medresesi**'nin ise aradan geçen onbeş seneden sonra ulaştığı öğrenci sayısı 65, 70, 69'dur. Yani artış burada da yaklaşık iki katıdır. Toplamda artış ise üç katını geçmektedir. Buna göre 1883'te Afyonkarahisar medreselerinde 206 talebe varken, 1898'de 740, 1899, 1900'da 703 ve 1902'de 786 talebe bulunmaktadır.

Temmuz 1914'teki Afyonkarahisar medreseleri ile ilgili verileri daha önce belirtmiştik. Bu sırada Afyonkarahisar merkezinde 21 medrese vardı.

deki bilgiler ise 1312H. Salnâmesi (s. 486-487)'nden alınmıştır. Bir defa verilip, daha sonra değiştirilmeyen bilgiler geçerliliklerini daha sonra da korumaktadırlar demektir.

³⁷ Ek III. AŞŞ., Defter 173, Belge 189.

³⁸ Bir sonraki seneye ait bilgileri içeren 1302H. **Hüdavendigâr Salnâmesi**'nde ise Afyonkarahisar merkezindeki medrese sayısı 13 olarak kayıtlıdır. (s. 470-471) Bu salnâmede bir öncekinden farklı olarak **Dehşetî Efendi**'nin kurduğu ve kendi adıyla anılan **Dehşetî Efendi Medresesi** ile **Demirci-zâde** ve **Beşehir-zâde**'nin medreseleri, **Çil Hafız** ve **Keskin-zâde** medreseleri kayıtlıdır. Buna karşılık **Cami-i Kebir** ve **Musa Amuca** medreseleri gösterilmemiştir.

³⁹ Şuhut medreseleri bir sonraki seneye ait 1302H. **Hüdavendigâr Salnâmesi**nde (s. 471) dokuz olarak gösterilmiş, öğrenci sayısının ise 80 civarında olduğu belirtilmiştir.

Bunlardaki talebe sayısı ise 317 idi. Bu durumda öğrenci sayısında aradan geçen 12-14 sene zarfında yarıdan fazla düşüş olmuştur. Bu sayının bundan sonra da, bir artış göstermemiş olduğunu düşünmek mümkündür.

Afyon medreselerinin yanında, gerek medrese müderris ve öğrencilerinin ve gerekse arzu eden herkesin istifadesine açık, dolayısıyla Afyonkarahisar'ın eğitim ve kültür hayatına önemli katkılarda bulunmuş olduklarından şüphe edilmeyecek olan kütüphaneleri de bu vesile ile hatırlamak yerinde olacaktır. 1301 ve 1302/1884-1885 **Hüdavendigâr Salnâmeleri**'nde Afyonkarahisar'da **Gedik Ahmed Paşa**'nın kendi adıyla veya **Taş Medrese** olarak anılan Kütüphanesiyle, **Receb Efendi** ve **Yeni Cami**'de birer kütüphane bulunduğu kayıtlıdır.⁴⁰ Fakat daha sonraki kayıtlarda (1308/1890'dan itibaren) Yeni Cami veya Cami-i Cedid Kütüphanesi'nin ismine tesadüf edemiyoruz.⁴¹ Böylece İmaret Mahallesi'nde Gedik Ahmed Paşa, Ak Mescid Mahallesi'nde de Receb Efendi Kütüphanesi varlığını Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar korumuş olmalıdır.⁴² Bu kütüphanelerdeki kitap sayıları ile ilgili iki kaydı da burada göstereyim. Buna göre 1311-1312R/1895-1896'da Afyonkarahisar'daki iki kütüphanede 647 yazma, 175 matbu olmak üzere toplam 772 kitap bulunmaktadır.⁴³ 1909'da ise ne kadarının yazma, ne kadarının matbu olduğu belirtilmeden Gedik Ahmed Paşa Kütüphanesi'nde 240, Receb Efendi Kütüphanesi'nde ise 953 kitap olduğu gösterilmektedir.⁴⁴

Söz konusu ettiğimiz dönemde Afyon'da, öğretimde okullaşmanın ve modernleşmenin bir sonucu olarak ilk *Rüştiyenin* 1275H/1858-59'da açıldığını biliyoruz.⁴⁵ 19 Ağustos 1311/31 Ağustos 1895'te ise Afyonkarahisar İda-

⁴⁰ **Hüdavendigâr Salnâmesi**, Sene 1301H, s. 1216-1217; Sene 1302H, s. 470-471. Tanzimat öncesi, Afyonkarahisar kütüphaneleri için bkz. İsmail E. Erünsal, **Türk Kütüphaneleri Tarihi II**, Ankara, 1988, s. 34, 171, 249.

⁴¹ **Hüdavendigâr Salnâmesi**, sene 1308H, s. 220; Aynı salnâme, Sene 1316H, s. 442; Aynı salnâme, Sene 1324H, s. 458; **Maarif-i Umumiye Nezareti İdaresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidâ-iye, Rüştiye, İdadiye, Âliye ile Mekâtib-i Hususiye ve Ecnebiyenin ve Dersaadet'te Tahriri İcra Kılınan ve Taşrada Mevcut Bulunan Kütüphanelerin İstatistiki (1311-1312 Sene-i Dersiyeh-i Maliyesine Mahsustur)** (Bundan sonra İstatistik), İstanbul, 1318, s. 59; **Osmanlı Devlet Salnâmesi**, Sene 1328H, s. 414-415.

⁴² **1328 Devlet Salnâmesi**'nde (s. 414-415) **Gedik Ahmed Paşa Kütüphanesi**'nin banisinin **Hafız Sadık Efendi** olduğu, kurulmuş tarihinin bilinmediği belirtilmiştir. **Receb Efendi Kütüphanesi**'nin kurucusu ise **Recep Efendi**'dir ve bunun da kuruluş tarihi belli değildir. Halbuki 1302H. **Hüdavendigâr Salnâmesi**'nde (s. 470-471) bu kütüphane ile ilgili **Mehmed Efendi**'nin ismi geçmektedir.

⁴³ **İstatistik**, s. 59.

⁴⁴ **Devlet Salnâmesi**, Sene 1328H, s. 414-415.

⁴⁵ **İstatistik**, s. 40.

disi öğretime başlamıştır.⁴⁶ Bunun yanında çok sayıda **usûl-i atfika** ve **usûl-i cedîdeye** göre düzenlenmiş olan **İbtidâî** de hem Afyonkarahisar merkezi ve hem de köylerinde öğretime katkıda bulunmaktadır.⁴⁷ Bizim tesbitlerimize göre 1873 ile 1894 arasında ihtiva eden 21 sene itibarıyla Afyonkarahisar Rüştiye'sinde her sene ortalama 89 öğrenci okumuştur.⁴⁸ Aynı şekilde 1895 ile 1906 arasında gösteren istatistiklere göre de belirtilen tarihlerde Afyonkarahisar İdadî'sinin senelik ortalama öğrencisi 80'dir.⁴⁹ Bu rakamların, bu okullarda eğitim-öğretim gören öğrenci sayısı konusunda bize fikir vermeleri, belki de ülkenin diğer yöreleri ile kıyaslama imkânını bahşetmeleri yanında, medreselerin Afyonkarahisar'da bu sırada hâlâ önemlerini koruyan öğretim kurumları olmaya devam ettiklerini göstermeleri açısından da anlamlı oldukları şüphesizdir.

⁴⁶ **1313H. Hüdavendigâr Salnâmesi** (s. 151)'nde Padişahın iradesiyle Afyon Mekteb-i İdadî-i Mülkiye'sinin müdür ve öğretmenlerinin tayin edildikleri ve okulun açılmak üzere olduğu belirtilmiştir. Ertesi senenin salnâmesinde ise, İdadî inşaatının bittiği ve açılış yapıldığı kayıttır. (**1314H. Salnâmesi**, s. 291). Kesin tarih ise 1324H. ve 1325H. **Hüdavendigâr Salnâmelerinde** gösterilmiştir. (Bkz. s. 588 ve 329). Afyon İdadîsinin ilk kadrosu için bkz. **Hüdavendigâr Salnâmesi**, Sene 1314H, s. 268; **Maarif Salnâmesi**, Sene 1316H, s. 1029.

⁴⁷ Birkaç örnek olmak üzere: 1313H. **Hüdavendigâr Salnâmesi**, s. 134 (Toplam 174); 1314H. **Hüdavendigâr Salnâmesi**, s. 418 (183); 1315H. **Hüdavendigâr Salnâmesi**, s. 307 (183 İbtidâîye).

⁴⁸ Bu ortalama aşağıda gösterilen salnâme ve senelerden ortaya çıkarılmıştır. **Devlet Salnâmesi**, Sene 1291, s. 214-215, 43 öğrenci; Sene 1292, s. 153, 40 öğrenci; Sene 1298, s. 284, 60 öğrenci; Sene 1300, s. 205, 82 öğrenci; Sene 1301, s. 387, 113 öğrenci; Sene 1302, s. 409, 129 öğrenci; Sene 1303, s. 333, 135 öğrenci; Sene 1304, s. 319, 75 öğrenci; **Hüdavendigâr Salnâmesi**, Sene 1294, s. 116-118, 40 öğrenci; Sene 1303, s. 40-41, 114 öğrenci; Sene 1306, s. 75, 93 öğrenci; Sene 1308, s. 243, 107 öğrenci; Sene 1310, s. 474-475, 107 öğrenci; Sene 1311, s. 308, 37 öğrenci; Sene 1312, s. 361, 97 öğrenci; Sene 1313, s. 131, 108 Rüştiye öğrencisi.

⁴⁹ Bu ortalama aşağıda gösterilen salnâme ve senelerden ortaya çıkarılmıştır. **Hüdavendigâr Salnâmesi**, Sene 1314, s. 413, 139 öğrenci; Sene 1315, s. 302, 49 öğrenci; Sene 1316, s. 443 ve 367'de 61 ve 65 olmak üzere iki rakam verilmiş; Sene 1317, s. 367, 65 öğrenci; Sene 1318, s. 327, 61 öğrenci; Sene 1319, s. 339, 65 öğrenci; Sene 1320, s. 253, 97 öğrenci; Sene 1321, s. 355, 75 öğrenci; Sene 1322, s. 330-332, 75 öğrenci; Sene 1323, s. 343-344, 92 öğrenci; Sene 1324, s. 589, 110 öğrenci; Sene 1325, s. 330, 109 öğrenci; **Maarif Salnâmesi**, Sene 1316, s. 1029, 61 öğrenci; Sene 1317, s. 1143, 80 öğrenci; Sene 1318, s. 1281, 80 öğrenci; Sene 1319, s. 556, 69 öğrenci; Sene 1321, s. 473, 92 İdadî öğrencisi.

EK 1 1883'te Afyonkarahisar Medreseleri

Medreseler	Talebe	Kütüphane	Bulunduğu Yer	Medrese ve Kütüphanenin İsmi	Müdürrisin İsmi
1	30	1	Karahisar Kasabasında	Gedik Ahmet Paşa	Osman Hilmi Efendi
1	20	1	"	Recep Efendi-zâde	Eyüb Efendi
1	5	1	"	Yeni Cami	Abdülkerim Efendi
1	25	"	"	Yonca Altı	Ahmed Efendi
1	30	"	"	Ziyaeddin	Cemaleddin Efendi
1	35	"	"	Cami-i Kebir	Hadiz Ali Efendi
1	15	"	"	Sert Mahmud Paşa	Mehmed Efendi
1	25	"	"	Hanza Bey-zâde	Kemaleddin Efendi
1	11	"	"	Musa Amıca	Sofî Ahmed Efendi
1	10	"	"	Hacı Aşık Efendi	Müftü Yunus Efendi
8			Şuhut Nahiyesi		
			(" ")	(Arap Dede)	
			(" ")	(Müezzîn İbrahim Efendi)	
			(" ")	(Hacı Ömer Efendi)	
			(" ")	(Tütü)	
			(" ")	(Sancaklı)	
			(" ")	(Kırçuk)	
			(" ")	(Cami)	
			(" ")	(Kebapçı)	
			(" ")	(Kara Yunus)	

(80 kadar)

1301 H. Hüdavendigâr Salnâmesi, s. 1216-1217.

() 1302 H. Hüdavendigâr Salnâmesi, s. 471.

EK II. 1898-1902'de Afyonkarahisar Medreseleri

Medresenin İsmi	Mahalli	Müdürris	Talebe Adedi	Medresenin Banisi
1 - Keskin-zâde Medresesi	Hacı Yahya Mahallesinde	Hacı Ahmed Efendi (Ahmed Ata Efendi) [Hacı Ahmed Efendi]	53 (57) [59]	Hacı Hanıfe Hatun
2 - Câmi-i Kebir "	Câmi-i Kebir "	Hafız Ali Efendi (Ali Rıza Efendi) [Hafız Ali Efendi]	65 (70) [69]	Hafız Ali Efendi (Ali Rıza Efendi) [Hafız Ali Efendi]
3 - Musa Hoca-zâde "	Otpazarı "	- (Ali Fevzi Efendi) [Ali Şevki Efendi]	85 (82)	Ali Efendi (Ali Fevzi Efendi) [Ali Efendi]
4 - Avcı-zâde "	Sinan Paşa "	Sadeddin Efendi (Hacı Nuri Efendi) [Sadeddin Efendi]	12 (7) [17]	Şeyh Mehmed Cemalî Efendi
5 - Zülâlî "	Anıtuna "	- (Mustafa Efendi) [Ali Efendi]	45 (65) [42]	Atar Hacı Mehmet Ağa
6 - Necâriye "	Kâhil "	Ali Galib Efendi (Yunus Efendi) [Ali Galib Efendi]	28 (5) [31]	Yenişehirli Ali Efendi
7 - Hanza Bey "	Kâhil "	Mustafa Efendi (Galib Efendi) [Mustafa Efendi]	28 (15) [83]	Hacı Bekir Efendi
8 - Fevziye "	İmâret "	Osman Hilmi Efendi (Ali Fevzi Efendi) [Osman Hilmi Efendi]	81 (35) [10]	Demirci-zâde Mehmed Efendi (Demirci-zâde Ömer Efendi)

1317 H. Maarif Salâmeti, s. 1162-1163.

() 1318 H., 1319 H. Maarif Salâmetleri, s. 1298-1299, 574-575.

[] 1321 H. Maarif Salâmeti, s. 486-487.

Medresenin İsmi	Mahalli	Müerrris	Talebe Adedi	Medresenin Banisi
9 - Taş	"	Ali Osman Efendi (Fahreddin Efendi) [Ali Osman Efendi]	8 (54) [33]	Cedîk Ahmed Paşa
10 - Dehşetî Efendi "	Nurcu Mahallesinde (Buzcu Mahallesinde)	Mustafa Efendi	30 (15) [22]	Dehşetî Efendi
11 - İmâdiye	Sinan Paşa Mahallesinde	Hacı Nuri Efendi (Osman Efendi)	20 (90) [12]	Tuzcu Hacı Mustafa Ağa
12 - Tevfikiye	Sahabe'ler Sultan Mahallesinde	Cemalî Efendi (Hicabî Efendi) [Cemalî Efendi]	5 (45) [47]	Hacı Ahmed Efendi
13 - Geldani	Molla Bahşı	Hüseyin Efendi (Sadeddin Efendi) [Hüseyin Efendi]	45 (12) [15]	Hüseyin Efendi
14 - Yeni Cami	Kapaklı	Hacı Ahmed Efendi (Abdülkadir Efendi) [Hacı Mehmed Efendi]	21 (11) [39]	Hacı Mehmed Efendi
15 - Salih Efendi	Midilli	Mustafa Kâzım Efendi (Hacı Mehmed Efendi) [Kâzım Efendi]	35 (35) [30]	Salih Efendi
16 - Ziyâye	Kâhil	Cemal Efendi	30 (90) [87]	Hacı Ahmed Ağa

Medresenin İsmi	Mahalli	Müdürris	Talebe Adedi	Medresenin Banisi
17 - Sert Mahmud Paşa Med.	İnâre	Fahreddin Efendi (Osman Efendi) [Fahreddin Efendi]	85 (5) [59]	Sert Mahmud Paşa
18 - Hacı Aşık Efendi	Kâhil	Müftü Yunus Efendi (Ali Fevzi Efendi) [Yunus Efendi]	57 [38] [19]	Dilâver Paşa
19 - Receb Efendi	Ak Mescid	Eyüb Efendi (Eyüb Sabri Efendi)	7 (32) [30]	Receb Efendi

Ek III Temmuz 1914'te Afyonkarahisar Medreseleri

Medresenin bulunduğu mahallin ismi	Medresenin bulunduğu mahallin ismi	Bâ-berâti-âli müderrisünün ismi	Makâm-ı Meşhûrâtın memur yetkileri icra olunan müderrislerinin sırasımı	Vâkıfın ismi	Vakfi var ise vazifeleri miktarı	Tedris olup olmadığı	Mevcut talebenin adedi	Mülâhazat
Medresinin Esâmisi	Karahisar	Bâ-berâti-âli müderrisünün ismi	-	Kabaşoğlu-zâde	-	hiçbir tedris olmuyor	10	Mülâhazat
1- Arslanlı Medresesi		Bâ-berâti Halil Efendi						
2- Hacı Aşık Efendi Medresesi		" Müftü-zâde Bekir Efendi		Dilâver Paşa	şehri 92	-	-	-
3- Beyşehir-zâde Medresesi		" Şükrü ve Tahir Ef.		Beyşehir-zâde Ali Ef.	-	"	4	-
4- Yeni Camii Şerif Medresesi		" Hacı Hamza-zâde Ali Ef.		Hacı Bâki-zâde İbrahim Bey	-	"	20	-
5- Geldani Medresesi		" Hayrat-zâde Halil Ef.		Ehli Hayrat tarafından	-	"	4	-
6- Kuyulu Medresesi		" Müezzinzâde Hasan Ef.		" "	-	"	6	-
7- Camii Kebir Medresesi		" " " Hüseyin Ef.		Müftü-ı sabâk merhum Ali Ef.	-	"	45	-
8- Tuzcu Hacı Mustafa Ağa Medresesi		" " Tokadı Veli Ef.		Tuzcu Hacı Mustafa Ağa	şehri 33	"	12	-
9- Taş Medresesi		Berâti-âlişan nâf hisse Müderris İbrahim Ef. Berâti-âlişan rub' hisse Hacı Ziya Ef. Berâti-âlişan rub' hisse Hacı Şükrü Ef. Berâti-âlişan Müftü Dersîşan Hacı Bilal Ef.		Gedik Ahmed Paşa		"	10	-
10- Krakin-zâde Medresesi		Berâti-âlişan Hacı Rifâ Ef.		Ashab-ı Hayrat tarafından	şehri 96	"	25	-

Afyon Şer'iye Sicilleri, Defter 173, Belge 189.

KARAHİSAR-I SAHİB MEDRESELERİ

655

Medresenin Esâmisî	Medresenin bulunduğu mahallin ismi	Bâ-berât-ı âli müderrisnin ismi	Makâm-ı Meşihatın memuriyetleri icra olunan müderrisnin esâmisî	Vakfın ismi	Vakfı var ise vazifeleri miktarı	Tedris olunup olunmadığı	Mevcut talebenin adedi	Mülâhazat
11- Ziyâye Medresesi	Bâ-berât-ı âli müderrisnin ismi Bilâ-berât Cemaleddin Ef.			Leblebici Sarı Ahmed Ağa	senesi 550	eyven tedris olunuyor	20	Müdürris efendi uhdesine tevcih edilmişçe de henüz berâta gelmemiştir.
12- Sert Mahmud Paşa Medresesi	" " Fahreddin Ef.			Sert Mahmud Paşa	-		10	
13- Zülâli Medresesi	" " Mahmud Ef.			" " "				
14- Feyziye Medresesi	" " Berberzâde İbrahim Ef.			Azar Hacı Mehmed Ağa	şehri 100		8	
15- İscîzâde Medresesi	" " Demircizâde Osman Ef.			Demircizâde Ömer Ef.	-		6	
16- Musa Hoca-zâde Medresesi	" " Tahir Ef.				-		20	
17- Recep Efendi Medresesi	" " Musa Hoca-zâde Ali ve Ahmed Efendiler			Banisi Musa Hoca-zâde Ali Ef. Kannen banî torunu Ali Ef. Mehmed Ef.	-		60	
18- Tıvlikiye Medresesi	Bâ-berât Hicabî Ef.			Recep Efendî-zâde Hacı Mehmed Ef.	senesi 990		-	Şimdilik lâlâh-ı Medâris merkezi inihaz edilmiştir.
19- Hamza Beyzâde Medresesi	" " Ömer Ef.			Evkaf İdaresi tarafından inşa olunmuşdur	-		12	
20- Delhâzî Efendi Medresesi	" " Nebî ve Ömer Efendiler			Hamza Beyzâde Hacı Bekir Ef.	-		20	
21- Siroz-zâde Medresesi	" " Ahmed Ef.			Delhâzî Ef.	-		20	
22- Salar karyesi Medresesi	" " Münhal			Siroz-zâde Mustafa Ef.	-		5	
23- Mihâl Medresesi	" " Halil Ef.			Karye ahalisi tarafından	-		5	

Medresenin Esâmisi	Medresenin bulunduğu mahallin ismi	Medresenin ismi	Bâ-berât-âli müderrisinin ismi	Makâm-ı Meşihatın memurîyetleri icra olunan müderrisinin esâmisi	Vâkıfın ismi	Vakfı var ise vazifeleri miktarı	Tedris olunup olunmadığı eylem tedris olunuyor	Mevcut talebenin adedi	Mülâhazat
24- İptaklar Medresesi			Bâ-berât-âli müderrisinin ismi " Hacı Mehmed Ef.		"	-	olumuyor	10	Mülâhazat
25- Diğer Medresesi			" Münhal		"	-		-	
26- Camii-ı Kebir Medresesi	Şuhud Nahiyesi	Şuhud Nahiyesi	Bâ-berât Müderris Hacı Bekir ve Ali Efendiler		"	-		30	
27- Hocazâde Medresesi			" Hacı Ziya Ef.		Banisi Nuhlu Hacı Ömer Ef.			20	
28- Büyük Hoca Medresesi			" Ömer Ef.		Ashab-ı Hayır tarafından			20	
29- Arap Dede Medresesi			" İbrahim Ef.		Banisi Üvthâni (?) zâde Hasan Ef.			20	
30- Yah Medresesi			" Mehmed Ef.					30	
31- Hacı Babazâde Medresesi			" Hacı Hüseyin Ef.						
32- Kebabçızâde Medresesi		Hâli							
33- Kuru Medresesi									
34- Çakırozü Karyesinde			Bâ-berât Hacı Halil Ef						
35- Karlık Karyesinde		Münhal							
36- Halik Medresesi									
37- İni Medresesi			Bâ-berât Müderris Hacı Süleyman Ef.		Banisi Hacı Süleyman Ef.			7	
38- Ağzı Kara Medresesi			" Müderris Hacı Ali Ef.		" Hacı Ali Ef.			4	
39- Düzâğaç Karyesinde	Sıncanlı Nahiyesi		" Müderris Hocazâde Mehmed Ef.					4	
40- Köseçi Medresesi			" Müderris Yusuf Ef.					+	+
41- Sıvan Paşa Medresesi			" Müderris Niyazi ve Rifat Efendiler					6	
42- Senir Medresesi			" Müderris Hacı İbrahim Ef.					4	
43- Mühürü Medresesi			" Müderris Süleyman Ef.						
44- Müfüzâde Medresesi Arası.	Karahisar				Evkaf İdaresi	2000			
45- Mollazâde Medresesi Arası					"	-		-	

Ek IV Afyonkarahisar'da bazı müderrislerin maaşları

Müstahikkin-i İhtiyaç Tertibinden alınan ücret	Evkaf'tan Alınan Maaş		Vakfunun İsmi	Görevi	Mülâhazalar
	Senelik	Aylık			
Kuruş 300	Kuruş -	Kuruş -	-	-	Tevfikîye Medresesi Müderrisi Cemâli Efendi
-	380	-	Yonca Altı Medresesi Vakfı	Müdürlük	Tevfikîye Medresesi Müderrisi Hicabî Efendi
150	-	-	-	-	Ziyâîye Medresesi Müderrisi Cemaleddin Efendi
150	200	-	Şişman-zâde Vakfı	Cüzhân	Geldanlı Medresesi Müderrisi Hafız Halil Efendi
150	1100	-	Hanife Hatun Vakfı	Müdürlük	Ali Keskin-zâde Ahmed Atâullah Efendi-zâde Rif'at Efendi
100	-	-	-	-	Receb Efendi Medresesi Müderrisi Nakîbü'l-Eşraf Kaimmakâmı Ömer Efendi
100	-	-	-	-	(Meşâyih-i Sa'diye'den) Musa Hoca-zâde Ahmed Efendi
-	200	-	Şişman-zâde Vakfı	Cüzhân	Musa Hoca-zâde Ahmed Efendi
-	-	20	Arasta Camii Şerifi Vakfı	Cüzhân	Musa Hoca-zâde Ahmed Efendi
-	-	100	Hazine-i Evkâf'dan	İslâh-ı Medâris'e Muallim	Musa Hoca-zâde Ahmed Efendi
100	-	154	Gedik Ahmed Paşa Vakfından	Cüzhân	Taş Medresesi Müderrisi Hacı Şükrü Efendi
100	345	-	Dıvani Baba Vakfı	Zâviyeler	Sert Mahmud Paşa Medresesi Müderrisi Fahreddin Efendi.

Bu çizelge Afyon Şer'îye Sicilleri Defter 173, Belge 28, 30, 33'ten derlenmiştir.

